وزارت فرهنگ و آموزش عالی
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامهٔ کارشناسی ارشد

موضوع

زندگینامه و آراء و عقاید سیاسی و اقتصادی مرتضی قلی خان صنیع الدوله

استاد راهنما

دکتر ناصر تکمیل همایون

استادان مشاور

دکتر احسان اشراقی و دکترهوشنگ ساعدلو

نگارش

جواد سخا

تقدیم به پدر و مادرم به پاس زحماتشان

فهرست مطالب

آغاز سخن

فصل اول: عصر صنیع الدوله

درآمد

بخش یکم: اوضاع اقتصادی ایران

۱ ـ نگاه کلی به اوضاع و احوال کشور

۲ ـ توسعه صنعت

۳ ـ امتیازات اقتصادی خارجیان در ایران

الف)امتیازاتی که روسها بدست آورند

ب) امتیازاتی که به انگلیسی ها داده شد

۴ ـ مالیه عمومی ایران

۵ ـ موانع رشد اقتصادی ایران

الف)موانع خارجی رشد اقتصادی ایران

ب) موانع داخلی رشد اقتصادی ایران

بخش دوم: اوضاع اجتماعی ایران

۱ ـ تکاپوی اصلاح طلبی در سازمانهای حکومتی

۲ ـ آراء و عقاید سیاسی و اجتماعی اصلاح طلبان

الف) میرزافتحعلی آخوندزاده

ب) میرزا ملکم خان ناظم الدوله

ج) میرزا یوسف مستشار الدوله

د) میرزا آقاخان کرمانی

ه)طالبوف

و) میرزا حسین خان سپهسالار

ز) سیدجمال الدین اسدآبادی

حاصل سخن

فصل دوم: خاستگاه تاریخی و اجتماعی خاندان هدایت

درآمد

بخش یکم: رضا قلی خان هدایت

۱ ـ از تولد تا سفر خوارزم

۲ ـ در دیار خوارزم

۳ ـ فرجام حیات

۴ ـ کوششها و خدمات فرهنگی رضا قلی خان

بخش دوم: علیقلی خان مخبرالدوله

۱ ـ از تولد تا پایان عهد ناصری

۲ ـ مخبرالدوله در مناصب دولتی در دوره مظفری

۳ ـ مخبرالدوله و روزنامهٔ دانش

۴ ـ مخبرالدوله و اصلاح امور اقتصادی ایران

۵ ـ مخبرالدوله واسطه روابط ایران و آلمان

بخش سوم: دیگر اعضای برجسته خاندان هدایت

۱ ـ جعفر قلیخان نیرالملک

۲ ـ حسینقلی خان مخبرالدوله

۳ ـ مهدیقلی خان مخبرالسلطنه

۴ ـ محمد قلی خان مخبرالملک

حاصل سخن

فصل سوم: زندگانی صنیع الدوله

درآمد

بخش اول: احوال صنیع الدوله پیش از مشروطیت

۱ ـ تولد و تحصیلات

۲ ـ فعالیتهای صنعتی

۳ ـ وزارت خزانه

۴ ـ خدمات دیگر

بخش دوم: صنیع الدوله در عرصه سیاست

۱ ـ تلاش در راه ایجاد مشروطیت

۲ ـ مجلس شورای ملی و ریاست صنیع الدوله

الف) ترکیب نمایندگان در مجلس اول

I ـ شاهزادگان و قاجاریه

II ـ علما و طلاب

III ـ اعیان و اشراف و ملاکین

IV- تجار

V- اصناف

ب) حدود و اختیارات رئیس مجلس

ج) موافقان و مخالفان صنیع الدوله در مجلس

۳ - صنیع الدوله و انجمن ها

۴ - صنیع الدوله و امین السلطان

۵ - استعفااز ریاست مجلس

۶ - صنیع الدوله در دوران استبداد صغیر تا فتح تهران

بخش سوم: اعمال و اندیشه های اقتصادی صنیع الدوله

۱ - فعالیتهای اقتصادی در پیش از مشروطیت

الف) استخراج معدن سرب

ب) احداث کارخانه ریسمان ریسی

ج) تاسیس کارخانه فلزکاری

۲ - تکاپوی اقتصادی بعد از مشروطیت

الف) لوایح مالیات مستقیم و غیرمستقیم

I- صنیع الدوله و رساله راه نجات

II- مجلس و لوایح مالیاتی

III- روس و انگلیس در برخورد با لوایح

IV- حمله تندروان به صنیع الدوله در مجلس

۷۔لوایح در آئینه افکار عمومی

ب) لایحه مالیات نمک

ج) لایحه استقراض

د)لایحه بودجه

بخش چهارم: فرجام احوال صنیع الدوله

حاصل سخن

نتیجه

مآخذ

بسم الله الرحمن الرحیم

چون کلک سخن‌گوی درآمد به مقال

بر وفق حدیث «کلّ امرٍ ذی بال»

با حمد خدای کرد آغاز سخن

وازنعت رسول جست توفیق و زآل

آغاز سخن

جنبش مشروطه خواهی ایران هنگامی به وقوع پیوست که ایران در قیاس با دول پیشرفته و توسعه یافته آن روزگار، وضعیتی بسیار نابهنجار داشت. هر قدر ایرانیان با اوضاع و احوال کشورهای اروپایی بیشتر آشنا شدند؛ از عملکرد دولتمردان خود ناخشنودتر گردیدند. این عدم رضایت تا به آنجا کشید که سرانجام به یک اعتراض همگانی انجامید.

انقلاب مشروطیت ایران نظیر دیگر انقلابها در نتیجه نوعی تغییر حالت و روحیه در افراد مملکت بوقوع پیوست، به دیگر سخن یک عمل دستجمعی بود که در آن تعداد زیادی از افراد بخصوص افراد طبقات موثر جامعه سهمی اساسی داشتند.

راهبران مردم را به دو گروه می‌توان تقسیم نمود؛ گروه اول «روحانیان» بودند، اینان بیشترین

و نزدیکترین روابط را با مردم داشتند. و مردم نیز متابعت زیادی از آنها می نمودند. گروه دوم « روشنفکران» بودند، این گروه اگر چه با مردم روابط چندانی نداشتند، لیکن نسبت به اصول و قواعد مشروطیت ، از گروه اول داناتر و آگاهتر بودند.

در میان روشنفکران، افرادی بودند که عرق ملیت کمتری داشتند، بنابراین در راه برقراری مشروطه و حفظ و حراست آن، ثابت قدمی کمتری نیز از خود نشان دادند؛ لیکن در مقابل آنان، روشنفکرانی هم بودند که با تمام وجود به ایران عشق می‌ورزیدند و پیشرفت و توسعه کشور، بزرگترین آرزوی آنها بود. کارنامه سیاسی و اقتصادی صنیع الدوله بازگوی آن است که او به این گروه تعلق داشت واز سرآمدان آنها محسوب می شد.

صنیع الدوله از بانیان فکر صنعتی کردن ایران است، به اعتقاد او مغرب «زمینیان به سحر یا معجزه» ترقی نکرده‌اند، بلکه راه توسعه را یافته و باتمام قوا وبدون وقفه به طی کردن آن پرداخته‌اند، رساله « راه نجات» او تبیین همین طریق است. برخورد وی با تمدن غرب، برخوردی منطقی و اصولی است، نه آن را یکسره باطل انگاشت ونه با قبول بی قید و شرط آن، ترک هویت ملی و دینی خود کرد.

او از بزرگترین و خردمندترین متفکران اصلاح نظام مالی ایران به روزگار خود است، تقدیم لوایح مالیات مستقیم و غیر مستقیم به مجلس شورای ملی و تهیه و تنظیم بودجه سال ۱۳۲۸ ق که اولین بودجه قانونی و علمی در تاریخ ایران است، و تقدیم آن به مجلس، حاکی از کوشش او در راه اصلاح نظام مالی ایران است.

صنیع الدوله به عنوان اولین رئیس مجلس شورای ملی در تاریخ ایران از جایگاه شایسته‌ای برخوردار است، وی در زمان تصدی ریاست مجلس سعی فراوان کرد که حرکت مجلسیان را برپایه صحیح و قانونی قراردهد.

وی در تاریخ نوسازیهای ایران و توسعه و پیشرفت کشور در مسیر استقلال ملی و فرهنگ خودی یکی از پیشگامان تفکر و کار است.

بادر نظر گرفتن این مسائل تحقیقی جداگانه در مورد وی ضروری می‌نماید. اگر چه تمام کسانی که در تاریخ مشروطیت ایران قلم زده‌اند، اشاراتی به وی داشته‌اند؛ لیکن فقط به نقل حوادثی چند از زندگی وی بسنده کرده‌اند، بدون اینکه به تبیین اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی او بپردازند.

در تحقیق پیرامون صنیع الدوله، منابع متعددی وجود دارد. که مهمترین ویژگی آنها، یکسان بودن آنها در نقل مطالب است. بیشترین بهره‌وری از اینگونه منابع، در نقل زندگی نامه صنیع الدوله است. اما مهمترین منبع تحقیق در این رساله، خلاصه صورت مذاکرات مجلس در ادوار اوّل و دوّم تقنینیه است که بازنمای بخشی از مهمترین حوادث سیاسی آن دوره می‌باشد. متاسفانه از صورت مذاکرات کمیسونهای مجلس، در ربط با این رساله آگاهی بدست نیآمد.بدون شک بیشترین مذاکرات در کمیسون‌ها انجام می‌گرفت و اطلاع از آنها می‌توانست بسیار راه‌گشاباشد.

در تهیه این رساله اسناد و مدارک نیز اهمیت فراوانی دارند. مهمترین اسناد استفاده شده؛ اسناد قتل صنیع الدوله است که در سازمان اسناد ملی ایران وجود دارد. در موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (بنیاد مستضعفان و جانبازان) سندی در مورد صنیع الدوله بدست نیآمده؛ اگر چه در آن محل اسنادی وجود داردکه هنوز تبویب و مدون نشده است و به احتمال قریب به یقین در بین آن اسناد، مدارکی را هم در مورد صنیع الدوله می‌توان یافت.

امکان تماس با افرادی از خاندان هدایت که بتوانند کمکی در انجام این تحقیق بنمایند، حاصل نشد. بطورکلی از نیمه دوّم حکومت پهلوی دوّم خاندانهای حکومتگر ایران عصر

قاجار، کم کم از صحنه سیاست بدور ماندند. وافراد جدید جای آنها راگرفتند. خاندان هدایت نیز چنین سرنوشتی داشت.

تهیه این رساله را مدیون استادان بزرگواری هستم که بدون کمک و راهنمایی آنها امکان به انجام رساندن این کار مقدور نبود؛ تحقیق در زندگانی صنیع الدوله را جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی به اینجانب پیشنهاد کردند و از جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون در مقام استاد راهنماو جنا ب آقای دکتر هوشنگ ساعدلو استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران و جناب آقای دکتر احسان اشراقی مدیر گروه تاریخ دانشگاه تهران به عنوان استادان مشاور بهره‌های فراوان بردم؛ استاد عبدالحسین حائری ریاست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بودجه سال ۱۳۲۸ ق را در اختیارم نهادند که سپاسگزاری از این سروران چیزی جز ادای وظیفه نیست.

جا دارد از استادان و مسئولان و کارکنان پژوهشکده تاریخ و کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و بخش آموزش که مساعدتهای فراوان نمودند، واز مسئولان و کارکنان کتابخانه مرحوم آیت ا...العظمی نجفی مرعشی (ره) صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

بعون الله تعالی

جواد سخا

فصل اول

عصر صنیع الدوله

درآمد

دوره‌ای که از آن به عصر صنیع الدوله تعبیر شده است، از آغازحکومت ناصرالدین شاه تا شروع انقلاب مشروطیت را در برمی‌گیرد. در این بررسی به مسائلی از این دوران پرداخته می‌شود که در ربط با زندگی صنیع الدوله است.

بنابراین :

بخش یکم : تشریح مختصری از اوضاع اقتصادی ایران در آن روزگار؛ چگونگی وضع تجارت، رشد و توسعه صنعت، اعطاءامتیازات متعدد به بیگانگان، مالیه ایران و واپسین سخن، برشمردن موانع عمده خارجی و داخلی رشد و توسعه اقتصادی ایران است.

بخش دوم: با بررسی نحوه پیدایش و رشد اندیشه اصلاح طلبی در درون دستگاه دولت آغاز شده است، سپس از فراز و نشیب هایی که این اندیشه در این دوران یافت، سخن به میان آمده است.

واپسین سخن نقل آراء و اعمال افرادی است که گمان می‌رود در پیدایش زمینه تحول بعدی و بسط نظریه مشروطه در ایران موثر بوده‌اند.

بخش اول

اوضاع اقتصادی ایران

۱ - نگاهی کلی به اوضاع و احوال کشور

ایران به لحاظ داشتن منابع ثروت طبیعی و موقعیت مهم جغرافیایی که واسطه ارتباط بین شرق و غرب است، از روزگار قدیم همواره مورد توجه بسیار بوده است.

پس از چند قرن نابسامانی، سرانجام فرزندان شیخ صفی الدین اردبیلی توانستند حکومتی متمرکز و منسجم ایجاد کنند. توجه آنان به راه سازی و بخصوص تلاش آنها برای ایجاد تشکیلات منظم گمرکی و مهمتر از همه امنیتی که در شهرها و راهها ایجاد کردند باعث شد که اقتصاد ایران جان تازه‌ای گرفته و ترقی روزافزونی بیابد.[۱]

عمده اقلام صادراتی ایران را در این دوران، ابریشم و منسوجات ابریشمی، قالی و تریاک تشکیل می‌داد. به روزگار صفویان، تجارت ابریشم مهمترین رشته تجارت خارجی ایران بود، و بیشتر از گیلان، مازندران، استرآباد، اردبیل، شیروان، شماخی و قراباغ به دست می‌آمد.

مهمترین مراکز تجاری ایران در عهد صفویه، تبریز، ایروان و بندرعباس بود. درآمد گمرکی از عمده‌ترین منابع مالی دولت به شمار می‌رفت، چنانکه درآمد گمرک ایروان سالیانه معادل ۱۶۸ هزار تومان و بندر عباس نزدیک ۲۱ یا ۲۲ هزار تومان بود.[۲]

سقوط اصفهان بدست افاغنه عصیانگر، آغاز دورانی پر هرج و مرج بود، کاهش سریع جمعیت شهرهای مهم و بزرگ، بر اثر جنگ، قحطی و فرار، اثرات نامطلوب بر حیات اقتصادی ایران داشت. جمعیت اصفهان که توسط شاردن ۶۰۰۰۰۰ تن برآورد شده بود به چند ده هزار تن کاهش یافت. و جمعیت تبریز هم، که شاردن آن را ۵۵۰۰۰۰ تن تخمین زده بود، به ۳۰۰۰۰ تن رسید.[۳]

نادرشاه افشار توانست افاغنه را به زادگاهشان برگرداند همچنین کشور را از خطر روس و عثمانی برهاند، لیکن در بهبود وضع اقتصادی ایران توفیقی نیافت و حتی اخذ مالیاتهای گوناگون جهت لشکرکشی های متعدد مردم را به سختی انداخت؛ به روزگار حکومت کریم‌خان زند محیطی آرام و ساکت بوجود آمد و مردم توانستند دمی بیاسایند، لیکن عمر حکومتش کوتاه بود و مرگ او جنگ و خونریزی زیادی بدنبال داشت که فرجام آن به نفع خان قاجار شد.

آقامحمدخان قاجار فرصت و مجالی برای تفکر و اقدام در اصلاح امور اقتصادی ایران نیافت، تمام وقت وی مصروف از بین بردن رقیبان داخلی ودر وهلهٔ بعد رساندن مرزهای ایران به دوران صفویه و ایجاد مرکزیت از دست رفته ایران شد.

در زمان فتحعلیشاه جنگهای اوّل و دوّم ایران و روس ضربات سختی بر اقتصاد ایران وارد کرد ودر پی آن امضاء دو معاهده گلستان ۱۲۲۸ ق/۱۸۱۲م، و ترکمان چای در سال ۱۲۴۳ ق/۱۸۲۷م،بیش از پیش اقتصاد ایران را به بند کشید. اگرچه اقدامات اصلاحی عباس میرزا نایب السلطنه نیمه تمام ماند، ولی زمینه قبول و رسوخ صنعت جدید را در ایران فراهم کرد.

در دوران کوتاه صدارت میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، وضع مالیه و دخل و خرج کشور توانست تا حدی منظم شود، او برای دربار و شاه حقوق ثابت تعیین کرد و حقوق دیوانیان و خیلی از مستمریها راکم کردو معتقد بود که « دولت سرباز می‌خواهد، دعاگو نمی‌خواهد»[۴]. اما

باکشته شدن قائم مقام در ۱۲۵۱ ق/۱۸۳۵م، وضع مالی کشور مجدداً دچار بحران شد، عایدات دولت دائم در حال کم شدن و مخارجش رو به افزایش بود، تا انجاکه در زمان حاجی میرزاآقاسی جانشین قائم مقام «هرساله دوکرور مخارج ایران بر مداخل آن زیادتی پیداکرد».[۵]

با شروع سلطنت ناصرالدین شاه و صدارت امیرکبیر، به سال ۱۲۶۴ ق /۱۸۴۸ م، اصلاحات اقتصادی ایران هم شروع شد. درابتدا هیأتی از مستوفیان را تحت نظر میرزا یوسف مستوفی الممالک، واداشت که صورت درستی از وضع بودجه مملکت، تنظیم نمایند. سپس به کاستن مواجب‌ها و مقرری‌ها پرداخت و حتی از حقوق شاه هم کاست.

سیاست مالی امیرکبیر بر دو پایه اصلی قرار داشت، یکی کاستن خرج دولت، دیگری افزایش عایدات که برای آن تدابیر گوناگون به کار بست.[۶]

سیاست توسعه اقتصادی امیر بر پایه ایجاد صنعت جدید، پیشرفت کشاورزی و توسعهٔ بازرگانی داخلی و خارجی بناشده بود. به روزگار وی فرمان آزادی استخراج معادن برای اتباع ایران صادر گشت، سپس بهره برداری از معادن آغاز شد، به موازات راه افتادن چند معدن، کارخانه‌های پارچه‌بافی،شکرریزی، چینی و بلورسازی، کاغذ سازی، چدن ریزی فلزکاری و ودیگر صنایع کوچک تاسیس یافت.[۷] منسوجات ایران رونق تازه‌ای گرفت.[۸] امیر در میزان مالیاتها نیز تجدید نظر کرد و جهت ممیزی جدید اراضی دستور داد.

بدنبال توطئه کانونهای قدرتهای استعماری و مخالفان داخلی که منجربه عزل و قتل امیرکبیر شد، اوضاع تا حدی به روال سابق برگشت، بیشتر اصلاحات او نیمه تمام ماند و آنچه به سعی او بنا شده بود، به عمد خراب گردید، لیکن آثار دوران کوتاه صدارتش هیچگاه از بین نرفت.

حدود یک ربع قرن پس از فراز و نشیب های فراوان اقتصادی و سیاسی ،بعد از قتل امیر در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم شاهد رشد و توسعه تجارت و بازرگانی و صنعت در

ایران هستیم، از جمله دلایل آن، ساخته شدن راههای شوسه و برقراری خطوط تلگرافی و همچنین تأسیس شعبه های بانکی توسط دولتهای خارجی است که برای حفظ و پیشبرد نفوذ سیاسی و اقتصادی خود در ایران به رقابت با یکدیگر پرداخته بودند. در بیشتر شهرهای مهم ایران شرکتهای تجاری با مشارکت ایرانیان افتتاح شد که عبارت بودند از:

۱ـ کمپانی (شرکت) امنیه که درحدود سال ۱۳۰۰ ق / ۱۸۸۳م ، در تهران ایجاد شد که بیشتر به کار صرافی می پرداخت.

۲ـ شرکت اتحادیه که درحدود سال ۱۳۰۵ ق / ۱۸۸۸م. در تبریز تاسیس شد ودر تهران نیز شعبه داشت و مقصودش صرافی بود.

۳ـ شرکت منصوریه در سال ۱۳۱۰ ق / ۱۸۹۳ م، دربزد تشکیل گردید.

۴ـ کمپانی فارس،در سال ۱۳۱۵ ق / ۱۸۹۸ م، مشغول به کار شد.

۵ـ شرکت مسعودیه در اصفهان که در اوایل سال ۱۳۱۶ ق / ۱۸۹۹ م،بوسیله حاج محمد حسین کازرونی راه اندازی شد. وبیشتر در زمینه تجارت خارجی به کار پرداخت.

٦ـ شرکت اسلامیه که مقارن با شرکت مسعودیه تأسیس شد و هدف آن رواج پارچه های وطنی بود ودستگاههای پارچه بافی متعددی برپا کرد.

۷ـ شرکت عمومی ایران که در سال ۱۳۱۸ ق / ۱۹۰۱م. به همت هفده نفر از تجار تهران با سرمایه اولیه ۲ کرور تومان تأسیس گردید. ولی خلاف کاریهای حاجی محمد کاظم ملک التجار، باعث تعطیلی آن شد. مقصود شرکت تجارت داخله و خارجه و صرافی بود.

۸ـ شرکت کشتی رانی ناصری که در دوران ناصرالدین شاه تأسیس گردید.

شرکتهای دیگری هم در ایران تأسیس شد که محدودهٔ فعالیت آنها هم، تجارت داخلی و خارجی بود. لیکن عمر زیادی نیافتند[۸]. متأسفانه منابع از زمینه فعالیت شرکتهای مذکور اطلاعات

بیشتری بدست نمی‌دهند.

۲- توسعهٔ صنعت

در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم کارخانه‌های صنعتی چندی در ایران تأسیس شد، که نمایانگر آغاز توسعه صنعتی در ایران است این اقبال به امور صنعتی، بیشتر در بین تجار بزرگ و بعضی دولتمردان دیده می‌شود. مؤلف «گنج شایگان» فهرست کاملی از آن کارخانه‌ها را به شرح ذیل بدست می‌دهد:

۱ـ کارخانه ر یسمان ریسی در حوالی تهران در سال ۱۲۷۵ق/ ۱۸۵۹م.

۲ـ کارخانه تفنگ سازی در تهران ۱۲۷۶ق/ ۱۸۶۰م.

۳ـ کارخانه کاغذ سازی در تهران.

۴ـ کارخانه شکرریزی در مازندران.

۵ـ کارخانه چلوار بافی در نزدیکی تهران.

۶ـ کارخانه بلور سازی درتهران به سال ۱۲۸۵ق/ ۱۸۶۹م، درسال ۱۳۰۵ق/ ۱۸۸۸م، حاجی محمد حسن امین الضرب کارخانه بلورسازی دیگری احداث کرد، ودر سال ۱۳۰۶ق/ ۱۸۸۹م، کمپانی بلژیکی کارخانه بلورسازی دیگری هم تأسیس کرد، ولی تعطیل شد.

۷ـ کارخانه چینی سازی حاج محمد حسن امین الضرب در تهران.

۸ـ کارخانه شمع ریزی در تهران.

۹ـ کارخانه کاغذگری در اصفهان و تهران.

۱۰ـ کارخانه جبه سازی در تهران و اصفهان.

۱۱ـ کارخانهٔ نساجی اقمشه کتانی در اصفهان.

۱۲ ـ کارخانه ابریشم تابی در گیلان بدست حاجی محمدحسن امین الضرب.

۱۳ ـ کارخانه ابریشم تابی در نزدیکی رشت با سرمایه روسی، که بدستیاری محمد حسن رشتی ساخته شد.

۱۴ ـ کارخانه باروت کوبی با چرخهای بخار اروپائی که دولتی بود.

۱۵ ـ کارخانه چاشنی سازی که در سال ۱۲۷۸ق / ۱۸۶۲م، برپاشد.

۱۶ ـ کارخانه گاز که در سال ۱۲۹۷ق / ۱۸۸۰م، با ۳۰ هزار لیره مخارج در تهران تأسیس شد.

۱۷ ـ کمپانی بلژیکی موسوم به کمپانی قندسازی در ایران، که در سال ۱۳۱۳ق / ۱۸۹۶م، بوجود آمد.

۱۸ ـ کارخانه کبریت سازی در نزدیکی تهران درسال ۱۳۰۸ق / ۱۸۹۱م.

۱۹ ـ کارخانه ریسمان ریسی که در سال ۱۳۱۲ق / ۱۸۹۵م، توسط مرتضی قلیخان صنیع الدوله ایجاد شد ودر ابتدا محصول آن اعلی بود، ولی با مال‌التجاره خارج از حیث قیمت نتوانست رقابت کند وبسته شد.

۲۰ ـ کارخانه ریسمان ریسی در تبریز.

۲۱ ـ دوکارخانه پنبه کاری درنیشابور.

۲۲ ـ کارخانه چراغ برق در تهران متعلق به حاج حسین آقا امین الضرب.

۲۳ ـ کارخانه برق کوچک دیگری در تهران.

۲۴ ـ کارخانه چراغ برق در مشهد، در سال ۱۳۲۰ق / ۱۹۰۳م، که از روسیه به قیمت ۸ هزار تومان برای حرم حضرت رضا خریداری شد.

۲۵ ـ کارخانه چراغ برق در رشت و تبریز.